

**Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης**

## Μετακινήσεις Μουσουλμάνων από την Κρήτη στη Ρόδο στα τέλη του 19ου αιώνα

### ABSTRACT

After the Cretan Rising of 1896 and the subsequent unfortunate Greco-Turkish war (1896-1897), as well the declaration of Crete as semi-independent state under his Highness the Sultan (1898-1913) and the appointment of Prince George, son of the Greek King George I, as High Commissioner of Crete, numerous Muslims with their families left the island. They resettled in various areas of the Ottoman Empire, such as the Dodecanese Islands (Patmos, Kos, Rhodes), western Asia Minor, Syria, Egypt, Libya and Morocco.

In order to integrate the refugees and especially those who went to Rhodes, the Ottoman administration planned the following residential estates that were realized at state expense: 1) Kritika (Kritika A), 2) Sandy Cape or Cum Burnu (Kritika B) and 3) Chochlakas in the south of Rhodes, between the villages of Lachania and Kattavia. Some of the refugees also settled in the medieval town of Rhodes.

The following two estates still exist and their inhabitants are descendants of the late-19th-century Cretan-Turkish refugees: 1) the estate of Kritika A and 2) the estate of Chochlakas. Due to the remodelling of the city of Rhodes under the Italian administration (1912-1943), the estate Sandy Cape or Cum Burnu (Kritika B) no longer exists.

The inhabitants of these estates are Greek citizens of Muslim faith and speak Greek, preserving the Cretan dialect as well as Cretan customs and traditions, but are incorporated and well integrated into local society.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Τουρκοκρητικοί Ρόδου, Μουσουλμάνοι Κρήτης, μετεγκατάσταση Τουρκοκρητικών

### ΕΙΣΑΓΩΓΗ

#### 1. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Μεταξύ των νήσων Κρήτης και Ρόδου υπήρχαν στενές σχέσεις ήδη από την Μινωική Εποχή.<sup>1</sup> Ο Μύθος του Αλθαιμένη, ο οποίος αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς,<sup>2</sup> υποδηλοί τις υφιστάμενες σχέσεις μεταξύ της Κρήτης και της Ρόδου, καθώς και την εγκατάσταση Κρητών της Μινωικής Κρήτης στη Ρόδο.

---

<sup>1</sup> Η Μινωική Κρήτη αποτελεί την πρώτη θαλασσοκράτειρα δύναμη σε ολόκληρη την οικουμένη.

<sup>2</sup> Διόδωρος Σικελιώτης, Ε', 59. Πρβλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλου, *Αρχαία Ρόδος*, 1986, 168-169.

## 2 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει σχετικά: «Κρητηνία, τόπος Ρόδου, εν ώ ώκουν οι περί Αλθαιμένην ... εισί δε υπέρ αυτού τα Αταβύρια όρη.»<sup>3</sup>

### 2. ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΚΡΗΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Κατά το β΄ μισό του 19ου αι. έλαβαν χώραν περισσότερες κρητικές επαναστάσεις κατά των Τούρκων και εχύθησαν ποταμοί αιμάτων. Εσημειώθησαν μεγάλες απώλειες ανθρωπίνων ζωών, αλλά και υλικές καταστροφές, σε βάρος και των δύο πλευρών, ήτοι των Ελλήνων επαναστατών και των Τούρκων κατακτητών. Φαίνεται δε, ότι ειδοποιόν διαφορά των δύο αντιμαχομένων μερίδων απετέλει το θρήσκευμα: Οι Μουσουλμάνοι εταυτίζοντο με τους Τούρκους και οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί με τους Έλληνες.

Εξ αιτίας των εχθροπραξιών που ελάμβαναν χώραν μεταξύ των δύο πλευρών και της ρευστής πολιτικής κατάστασης η οποία εδημιουργείτο, πολλοί κάτοικοι της νήσου, Έλληνες Χριστιανοί και Τούρκοι Μουσουλμάνοι, για να αποφύγουν τις ταραχές αυτές και τις εξ αυτών ταλαιπωρίες, απεφάσιζαν να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές, μόνοι των ή συνήθως με ολόκληρες τις οικογένειές των, για προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση.

Οι Κρήτες Έλληνες Χριστιανοί μετέβαιναν κατά προτίμηση σε περιοχές του ελεύθερου ελληνικού Κράτους, ενώ Τούρκοι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Κρήτης μετέβαιναν σε διάφορες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως ήσαν: η Μικρά Ασία ή Ανατολία, η Συρία, η Αίγυπτος, η Λιβύη, η Τυνησία κ.ά.

Μετά την Κρητική Επανάσταση του 1896-1897 και τον επακολουθήσαντα ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, πολυάριθμοι Μουσουλμάνοι της Κρήτης εγκατέλειψαν την ύπαιθρο και εγκατεστάθησαν στις πόλεις (Χανιά, Ρέθυμνον, Ηράκλειον), οι οποίες ήσαν οχυρωμένες και παρείχαν μεγαλύτερη ασφάλεια σε αυτούς και στις οικογένειές των.

Κατά το έτος 1899, μετά την παραχώρηση αυτονομίας στη νήσο Κρήτη, περί τους σαράντα χιλιάδες (40.000) Κρήτες Μουσουλμάνοι, επειδή εθεώρησαν ως μειωτικό γι' αυτούς να ζουν υπό Χριστιανό Ηγεμόνα, τον Πρίγκιπα της Ελλάδος Γεώργιον, εγκατέλειψαν την Κρήτη και μετέβησαν στη Μικρά Ασία ή Ανατολία, τη Συρία, τη Λιβύη (Βεγγάζη), την Τυνησία κλπ.<sup>4</sup>

Από αυτούς περί τους 30.000 εγκατεστάθησαν στα παράλια της Δυτικής Μικράς Ασίας και οι περισσότεροι στα περίχωρα της Σμύρνης. Στη Μικρά Ασία και κυρίως στα δυτικά παράλια αυτής ιδρύθησαν είκοσι και ένας (21) οικισμοί, στους οποίους εγκατεστάθησαν Κρήτες Μουσουλμάνοι στα τέλη του 19ου αι.

### 3. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΡΗΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΝΗΣΟ ΡΟΔΟ

Μεταξύ των περιοχών εκείνων, όπου εγκατεστάθησαν επίσης Κρήτες Μουσουλμάνοι στα τέλη του 19ου αι., συμπεριλαμβάνοντο και τα νησιά των Νοτίων Σποράδων ή της Δωδεκανήσου, τα οποία μέχρι και το 1912 αποτελούσαν τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.<sup>5</sup>

<sup>3</sup> Στέφανος Βυζάντιος. Πρβλ. Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 1994, 69.

<sup>4</sup> Μ. Πεπονάκης, *Εξιλαμισμοί*, 1997, 119-120.

<sup>5</sup> Κατά το έτος 1912 τα Δωδεκάνησα κατελήφθησαν από τους Ιταλούς. Κατά το έτος 1947 ηνώθησαν με την Ελλάδα..

Έτσι συνέβη στα τέλη του 19ου αι. Κρήτες Μουσουλμάνοι να μετακινηθούν από την Κρήτη στη Ρόδο, την Κω, την Πάτμο και αλλού και να εγκατασταθούν εκεί μόνιμα. Οι πρόσφυγες αυτοί, είτε εγκαθίσταντο σε ήδη υπάρχοντες οικισμούς, είτε ιδρύνοντο νέοι οικισμοί προς χάριν των, ορισμένοι από τους οποίους έλαβαν το όνομα «Κρητικά», το οποίο και διετήρησαν μέχρι σήμερα.<sup>6</sup>

## ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

### I. ΡΟΔΟΣ (ΠΟΛΗ), ΚΡΗΤΙΚΑ

#### 1) Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Επί του ΒΔ άκρου της νήσου Ρόδου, ΒΔ της πόλεως της Ρόδου και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από του κέντρου αυτής, ΒΔ του λόφου του Αγίου Στεφάνου ή Μόντε Σμιθ (υψόμ. 120 μ. περίπου), αριστερά της αμαξιτής οδού Ρόδου - Ιαλυσού και αμέσως παρά την θάλασσα, κείται ο οικισμός «Κρητικά, τα» (υψόμ. 20 μ., κάτοικοι 417). Τα Κρητικά αποτελούν προάστιο της πόλεως της Ρόδου και υπάγονται στον Δήμο Ρόδου.

Ο οικισμός των Κρητικών ιδρύθηκε από την Οθωμανική Κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως, επί της εποχής του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β' (1876-1909), προκειμένου να στεγασθούν εκεί Μουσουλμάνοι πρόσφυγες, οι οποίοι προήρχοντο από την Κρήτη και οι οποίοι ήλθαν στη Ρόδο στα τέλη του 19ου αι. Για τον λόγο αυτό και ο οικισμός έλαβε την ονομασία «Κρητικά», την οποίαν και διατηρεί μέχρι σήμερα.

Στα τέλη του 19ου αι. η Οθωμανική Κυβέρνηση, ανταποκρινόμενη στις ανάγκες, οι οποίες εδημιουργήθησαν εξ αιτίας της μετακινήσεως Μουσουλμάνων από την Κρήτη στη Ρόδο, εμερίμνησε για την ανέγερση, με κρατικές δαπάνες της, ΒΔ της πόλεως της Ρόδου και στις ΒΔ υπώρειες του υψώματος του Αγίου Στεφάνου (Μόντε Σμιθ), πενήντα και δύο (52) ισογείων, ξυλοστέγων και κεραμοσκεπών αυτοτελών οικοδομημάτων,<sup>7</sup> από τα οποία τα περισσότερα διατηρούνται σχεδόν ακέραια μέχρι σήμερα.

Έκαστον αυτοτελές οικοδόμημα περιελάμβανε και εξακολουθεί να περιλαμβάνει δύο κατοικίες και προοριζέτο για τη διαμονή δύο οικογενειών αντίστοιχα. Συνεπώς στον οικισμό των Κρητικών Ρόδου εγκατεστάθησαν στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αι. περίπου εκατόν (100) οικογένειες Τουρκοκρητικών. Εάν δε ληφθεί υπόψη, ότι εκάστη οικογένεια από αυτές θα περιελάμβανε κατά μέσον όρο τέσσερα έως πέντε μέλη, τότε ο αριθμός των εγκατασταθέντων σε αυτές θα πρέπει να ανήρχετο περίπου στα τετρακόσια με πεντακόσια (400 - 500) άτομα.<sup>8</sup>

Η επιλογή του χώρου για την ίδρυση του οικισμού των Κρητικών έγινε ύστερα από μεγάλη

<sup>6</sup> Οικισμοί ή προάστια πόλεων με την ονομασία «Κρητικά» διατηρούνται μέχρι σήμερα στη Ρόδο, την Κω, την Πάτμο και αλλαχού.

<sup>7</sup> Αντ. Βρατσάλη, *Τα Νιοχωρίτικα*, Ρόδος 1990, 416.

<sup>8</sup> Σύμφωνα με την απογραφή του έτους 1981, ο πληθυσμός των Κρητικών ανήρχετο σε 417 άτομα.

περίσκεψη και ήτο πολύ επιτυχής. Ο οικισμός κείται σε μέρος επίπεδο, παρά την θάλασσα, σε μικρή απόσταση από την πόλη της Ρόδου, της οποίας απετέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί προάστιο. Διοικητικά τα Κρητικά υπήχθησαν στην πλησίον κειμένη συνοικία του Νεοχωρίου και στον Δήμο Ρόδου.

Πριν από την ανέγερση των οικιών των Κρητικών, φαίνεται ότι έγινε σχετική πολεοδομική μελέτη και ορίσθησαν οικοδομικές ζώνες, οικοδομικά τετράγωνα ή οικοδομικές νησίδες (insulae), έγινε πρόβλεψη για τη διάνοιξη δρόμων και τη δημιουργία πλατειών και άλλων κοινοχρήστων χώρων. Επίσης εσχεδιάσθησαν και οικοδομήθησαν τα εξής δημόσια κτίρια: ένα Μουσουλμανικό Τέμενος, Δημοτικό Σχολείο για τα παιδιά του οικισμού, δύο Κρήνες για την εξυπηρέτηση των κατοίκων αυτού και ιδρύθηκε ένα Κοιμητήριο (Mezarlik ή Μεζάρι), για τον ενταφιασμό των νεκρών.<sup>9</sup>

Η περιοχή του οικισμού είναι μεν εκτεθειμένη στον Β και ΒΔ άνεμο, ο οποίος ενίοτε είναι ισχυρός και ενοχλητικός, όμως πρόκειται για τοποθεσία με καθαρό αέρα και υγιεινές συνθήκες διαβίωσης. Ο Β και ΒΔ αυτός άνεμος εξασφαλίζει δροσιά κατά τους θερινούς μήνες και μετριάζει την υγρασία κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Οι κύριες προσόψεις των οικιών, στο μέσον των οποίων ανοίγονται και οι εισοδοί, είναι μεν στραμμένες προς Δυσμάς και βλέπουν προς την πλευρά της θάλασσας, λόγω της φυσικής διαμόρφωσης του εδάφους και του παρακείμενου αμαξιτού δρόμου, ο οποίος οδηγεί από την πόλη της Ρόδου προς την Ιαλυσό (Τριάντα) και την Κρεμαστή-Παραδείσι, όμως υπάρχουν προς Νότον των κατοικιών ευρύχωρες σχετικά αυλές, όπου οι κάτοικοι μπορούν να απολαμβάνουν τις θερμές ακτίνες του ήλιου κατά τους χειμερινούς μήνες.

Έκαστον οικοδόμημα είναι ισόγειο, αυτοτελές, πανταχόθεν ελεύθερο και περιλαμβάνει δύο κατοικίες. Τα οικοδομήματα αυτά είναι κτισμένα από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και καλύπτονται με ξύλινη, τετρακλινή στέγη και κεραμίδια γαλλικού τύπου. Οι εσωτερικές και οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων είναι επιχρισμένες. Εκάστη οικοδομή εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εξωτ. διαστ. 13,30 X 4,90 μ.) και καλύπτει έκταση 65,17 μ<sup>2</sup>. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει περίπου από Β προς Ν.

Η βορεία στενή πλευρά του οικοδομήματος φέρει δύο παράθυρα σχήματος ορθογωνίου (πλάτ. 0,84 μ.). Στη δυτική πλευρά (πρόσοψη οικοδομήματος) ανοίγονται δύο θύρες (πλάτ. 0,96 μ.) και έξι συνολικά παράθυρα (πλάτ. 0,80 μ.). Στην ανατολική πλευρά του κτιρίου (πίσω όψη) ανοίγονται δύο θύρες και επίσης δύο παράθυρα.

Συνεπώς έκαστον αυτοτελές οικοδόμημα έφερε στη μία στενή πλευρά αυτού (βόρεια και νότια) ανά δύο παράθυρα, στην πρόσοψη μία είσοδο και τρία παράθυρα και στην ανατολική πλευρά, μία θύρα και ένα παράθυρο.

Διερχόμενος κανείς την κοινή είσοδο, η οποία ευρίσκεται στο μέσον της δυτικής πλευράς, που αποτελεί και την πρόσοψη του οικοδομήματος, εισέρχεται σε έναν κοινόν προθάλαμο ορθογωνίου κατόψεως, στο μέσον της νοτίας και βορείας πλευράς του οποίου ανοίγεται ανά μία θύρα, που οδηγεί στην παρακείμενη οικία.

<sup>9</sup> Ο οικισμός των Κρητικών έχει κηρυχθεί ως ιστορικός διατηρητέος και προστατεύεται από την Αρχαιολογική Νομοθεσία.

Στο εσωτερικό εκάστης οικίας υπήρχαν και υπάρχουν περισσότερα δωμάτια, στην κουζίνα υπήρχε ανοικτή εστία (τζάκι), όπου έκαιαν ξύλα και πάνω από αυτήν υπήρχε κτιστή καπνοδόχος για την έξοδο του καπνού, που εξείχε της οροφής. Η εστία εχρησίμευε, τόσο για την παρασκευή του φαγητού, όσο και για τη θέρμανση της οικίας κατά τους ψυχρούς χειμερινούς μήνες.

Στον αρχιτεκτονικόν αυτόν τύπον ανήκουν όλες σχεδόν οι μέχρι σήμερα σωζόμενες οικίες των Κρητικών με μίαν και μοναδική εξαίρεση: Πρόκειται για ένα αυτοτελές, ισόγειον οικοδόμημα (Λεωφόρος Ιξιάς 55), κείμενον ΝΔ του Μουσουλμανικού Τεμένους των Κρητικών και βόρεια της Κρήνης Α. Τούτο είναι κτισμένο από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, το οποίον καλύπτεται με ξύλινη, τετρακλινή οροφή και εξωτερικά φέρει κεραμίδια γαλλικού τύπου. Αυτό εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εξωτ. διαστ. 8,68 X 6,65 μ.) και καλύπτει χώρον 57,72 μ<sup>2</sup>.

Στη νότια στενή πλευρά αυτού ανοίγονται ανά δύο παράθυρα (πλάτ. 0,84 και 1,10 μ.). Στην δυτική πλευρά, η οποία αποτελεί και την πρόσοψη του οικοδομήματος, ανοίγεται η κεντρική είσοδος (πλάτ. 1,23 μ.), εκατέρωθεν της οποίας ανοίγεται ανά ένα παράθυρο (πλάτ. 1,10 μ.).

Στη βόρεια στενή πλευρά του οικοδομήματος ανοίγονται δύο παράθυρα (πλάτ. 0,84 μ.). Επί της ανατολικής αυτού πλευράς ανοίγεται μία θύρα, η οποία οδηγεί στην ανατολική αυλή και ένα παράθυρο.

Δυτικά της οικίας αυτής κείται αυλή σχήματος ορθογωνίου, το δάπεδο της οποίας καλύπτεται με χοχλάκι,<sup>10</sup> επί του οποίου παρίσταται ακτινοβόλος ήλιος και ένας εξάφυλλος ρόδακας.

Πιθανώς πρόκειται για το Κοινοτικό Κατάστημα του οικισμού των Κρητικών ή για την κατοικία του Χότζα ή άλλου επιφανούς προσώπου της τοπικής κοινωνίας.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι ο αρχιτεκτονικός τύπος των οικιών των Κρητικών της Ρόδου έχει επηρεασθεί από τη λεγόμενη νεοκλασική αρχιτεκτονική, η οποία απαντά κατά τον 19ον αι. και σε άλλες περιοχές της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα στη Σύμη. Επίσης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου διατηρούνται σε καλή σχετικώς κατάσταση μέχρι σήμερα ορισμένα νεοκλασικά οικοδομήματα, δημόσια ή ιδιωτικά, όπως είναι: Δημοτικά Σχολεία, Γυμνάσια και Λύκεια, Τράπεζες, άλλα δημόσια καταστήματα, ιδιωτικές οικίες κ.λπ.

Ως εργολάβοι, οι οποίοι ειργάσθησαν για την ανέγερση των οικοδομημάτων στα Κρητικά, αναφέρονται οι Ρόδιοι Ελευθέριος Σελλάς και Νικόλαος Τσιμέτας, οι οποίοι προσελήφθησαν από την Οθωμανική Κυβέρνηση προς τον σκοπόν αυτόν.

Οι οικίες των Κρητικών διατηρούνται σχεδόν αναλλοίωτες και στην αρχική αυτών κατάσταση. Βέβαια κατά διαστήματα έγιναν και γίνονται μικροεπισκευές και συντηρήσεις σε αυτές, όμως η διατήρησή των είναι σχετικά καλή. Ο οικισμός κατοικείται συνεχώς από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα και η πλειονότητα των κατοίκων αυτού εξακολουθεί να είναι Μουσουλμανική. Οι σημερινοί κάτοικοι είναι ως επί το πλείστον απόγονοι των Μουσουλμάνων, που έφυγαν από την Κρήτη στα τέλη του 19ου αι. και εγκατεστάθησαν μόνιμα στα Κρητικά της Ρόδου. Ομλούν την ελληνική γλώσσα και διατηρούν την κρητική διάλεκτο, καθώς και τα ήθη και έθιμα της Κρήτης.

<sup>10</sup> Πρόκειται για τοπική παράδοση που απαντά στα Δωδεκάνησα.

Πρόκειται για Έλληνες υπηκόους, Μουσουλμάνους κατά το θρήσκευμα, οι οποίοι έχουν ενσωματωθεί στην κοινωνία της Ρόδου και ζουν αρμονικά μετά του λοιπού χριστιανικού πληθυσμού της νήσου. Ορισμένοι από αυτούς με την πάροδο του χρόνου συνήψαν γάμους με Έλληνες το γένος και Ορθοδόξους Χριστιανούς κατά το θρήσκευμα (μικτοί γάμοι).

### 2) ΤΕΜΕΝΟΣ ΣΟΥΛΤΑΝ ΑΒΔΟΥΛ ΧΑΜΙΤ

Εντός του οικισμού, επάνω σε ύψωμα (υψόμ. περίπου 40,00 μ.) και σε επίκαιρο σημείο, σκόπιμα επιλεγμένο και σε θέση που δεσπόζει σε ολόκληρη την περιοχή, κείται το Μουσουλμανικό Τέμενος Σουλτάν Αβδούλ Χαμίτ. Τούτο ανηγέρθη στα τέλη του 19ου αι. (1898-1899) υπό της τότε Οθωμανικής Κυβερνήσεως, για την εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών των κατοίκων του οικισμού των Κρητικών και διατηρείται σε καλή κατάσταση μέχρι σήμερα.

Ο κυρίως χώρος του Τεμένους αποτελείται από μίαν ευρύχωρη σχετικά αίθουσα, η οποία εμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη (εξωτ. διαστ. 9,15 X 9,05 μ.). Στο ΝΑ τμήμα της αιθούσης αυτής κείται η «κόγχη προσευχής» (Μιχράμπ), η οποία έχει κατεύθυνση προς την ιερά πόλη των Μουσουλμάνων, τη Μέκκα. Δίπλα από το Μιχράμπ κείται ο Άμβωνας (Μιμπάρ), ο οποίος χρησιμεύει για το κήρυγμα.

Στο μέσον της βορείας αυτού πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλάτ. 1,08 μ.), εκατέρωθεν της οποίας ανοίγεται ανά ένα ορθογωνίου σχήματος παράθυρο (διαστ. 1,50 X 0,95 μ.). Στην νότια, δυτική και ανατολική πλευρά του Τεμένους ανοίγονται ανά δύο ορθογωνίου σχήματος παράθυρα (διαστ. 1,50 X 0,95 μ.), ώστε ο εσωτερικός χώρος αυτού να φωτίζεται άπλετα.

Στο βόρειο τμήμα της δυτικής εξωτερικής πλευράς του Τεμένους είναι προσκεκολλημένος ο Μιναρές, ο οποίος φέρει έναν εξώστη, όπου ίστατο ο Μουεζίνης και απήγγελε την προσευχή πέντε φορές κάθε ημέρα, καλώντας συγχρόνως τους πιστούς Μουσουλμάνους να προσευχηθούν.

### 3) ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

ΝΔ του Μουσουλμανικού Τεμένους και σε απόσταση 15,00 μ. περίπου από αυτό, κείται μετρίων διαστάσεων ισόγειο οικοδόμημα, όπου εστεγάζετο παλαιότερα το Δημοτικό Σχολείο των Κρητικών και στο οποίο εφοιτούσαν τα παιδιά των Μουσουλμάνων κατοίκων του οικισμού αυτού.

Τούτο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εξωτ. διαστ. 6,20 X 5,24 μ.) και φαίνεται ότι αρχικά εκαλύπτετο με ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Η στέγη αυτή αργότερα αντικατεστάθη με άλλη οριζόντια από σπλισμένο σκυρόδεμα. Το κτίριο έχει επισκευασθεί τελευταία και χρησιμοποιείται ως Αγροτικό Ιατρείο, στο οποίο εξυπηρετούνται οι κάτοικοι του οικισμού των Κρητικών.

Η βορεία πλευρά του Σχολείου είναι στραμμένη προς το Τέμενος και φέρει δύο ορθογωνίου σχήματος παράθυρα (πλάτ. 0,97 μ.). Η δυτική αυτού πλευρά είναι επίσης στραμμένη προς την αυλή του Τεμένους και αποτελεί την κυρία όψη του οικοδομήματος. Στο βόρειο τμήμα της προσόψεως αυτού ανοίγεται μία θύρα (πλάτ. 1,13 μ.) και στο νότιο τμήμα αυτής ένα παράθυρο ( πλάτ. 0,95 μ.).

## 4) ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟ ( ΜΕΖΑΡΛΙΚ)

ΝΑ του Τεμένους και του Σχολείου των Κρητικών κείται το Κοιμητήριο του οικισμού (Mezarlik). Τούτο καταλαμβάνει αρκετά μεγάλη έκταση και περιλαμβάνει περί τους 200 τάφους, οι οποίοι εμφανίζουν ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και ως επί το πλείστον είναι κτιστοί. Ο κυρίως άξονας αυτών έχει κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ, ήτοι με κατεύθυνση προς τη Μέκκα, όπως είναι ο κανόνας για τους τάφους των Μουσουλμάνων.

Οι τάφοι καλύπτονται συνήθως με χώμα, είτε με πλάκες από μάρμαρο ή σκυρόδεμα. Συνήθως φέρουν στις δύο στενές πλευρές αυτών ανά μία στήλη. Στη ΝΔ στενή πλευρά του τάφου υπάρχει συνήθως ενεπίγραφη στήλη ή εντοιχισμένη ενεπίγραφη πλάκα.

Οι επιτάφια επιγραφές είναι ως επί το πλείστον λιτές. Αναφέρουν συνήθως το κύριον όνομα και το επώνυμο του αποθανόντος, την ημερομηνία της γεννήσεως και του θανάτου αυτού και ως κατακλείδα αναγράφεται η φράση «RUHUNA FATİHA», η οποία σε ελεύθερη απόδοση σημαίνει «Απαγγείλατε, χάριν της ψυχής του θανόντος, το πρώτο κεφάλαιο του Κορανίου». Τούτο επιγράφεται «FATİHA» που σημαίνει «Έναρξις» ή «Προοίμιον (του Κορανίου)». <sup>11</sup> Πρόκειται για σύντομο κείμενο-προσευχή, αντίστοιχο περίπου προς το «Πάτερ ημών...» των Χριστιανών.

Σε έκαστο τάφο συνηθίζεται να θάπτεται μόνον ένας νεκρός και απαγορεύεται να ανοιχθεί για οποιονδήποτε λόγον ο τάφος. Αυτός παραμένει ανέπαφος έως της αναμενομένης καθολικής αναστάσεως των νεκρών <sup>12</sup> και της Μελλούσης Κρίσεως, <sup>13</sup> η οποία θα επακολουθήσει, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Κορανίου.

Οι επιτάφια ή επιτύμβια επιγραφές είναι γραμμένες είτε με ελληνικούς, είτε με λατινικούς χαρακτήρες και λίγες με αραβικούς. Από τα αναφερόμενα σε αυτές επώνυμα, πολλά των οποίων λήγουν σε -άκις ή -άκης, συνάγεται μεταξύ άλλων η κρητική προέλευση των θανόντων.

Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι παραδείγματα αναγραφομένων επωνύμων:

«ΑΡΝΑΟΥΤΑΚΗΣ, ΓΕΣΑΚΗΣ, ΔΑΚΑΛΑΚΙ, ΚΑΠΑΚΗΣ, ΚΟΛΑΝΑΚΙ, ΠΕΣΙΤΑΚΗΣ, ΤΕΝΤΖΕΡΑΚΙ, ΤΟΣΣΟΥΝΑΚΙ, ΤΖΙΡΑΚΙ, ΥΣΟΥΦΑΚΙ».

Από προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες προέρχονται από τους σημερινούς κατοίκους των Κρητικών, συνεκεντρώθησαν επί πλέον τα ακόλουθα επώνυμα κατοίκων του οικισμού αυτού, ήτοι: Γκεκάκης, Ζαμαντάκης, Θρουλάκης, Ποσουδάκης, Σουλεϊμανάκης κ.λπ.

Από τη σχετική αρχαική έρευνα προέρχεται το επώνυμον Τουρκοκρητικής οικογένειας από τα Κρητικά της Ρόδου «Κοπανάκης», ήτοι: «Rodì, li 29. Luglio 1922. CENSIMENTO: ... III. Sezione (Vill.Cretese). Sig. Hussein Copanaki» και «XVI. Sezione (Quart case Sparse) Sig. Ibrahim Copanaki». <sup>14</sup>

Από την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία προέρχονται επίσης τα επόμενα, κατοίκων του οικισμού των Κρητικών, επώνυμα: Αγαδάκης και Ταχτεράκης. <sup>15</sup>

<sup>11</sup> Κοράνιον, Έναρξις, Α', 1-7. Γ. Πεντάκης, *Κοράνιον*, 1994, 13.

<sup>12</sup> Κοράνιον, Η Ανάστασις, ΟΕ', 1-140. Γ. Πεντάκης, *Κοράνιον*, 1994, 440-441.

<sup>13</sup> Κοράνιον, Η Ανατόφευκτος ημέρα, ΞΘ', 1-52. Γ. Πεντάκης, *Κοράνιον*, 1994, 428-430.

<sup>14</sup> Γενικά Αρχεία του Κράτους/Τμήμα Δωδεκανήσου, Ιταλική Διοίκηση Δωδεκανήσου, έτος 1921, φάκ. 11, τμήμα 1.

<sup>15</sup> Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 1994, 479.

Σημειωτέον, ότι πέραν της καταλήξεως -άκης, η οποία είναι συνηθέστατη στα επώνυμα των κατοίκων της Κρήτης από παλαιότερα μέχρι και σήμερα, ορισμένα από τα αναφερόμενα στον οικισμό των Κρητικών επώνυμα απαντούν αυτούσια μέχρι σήμερα στην Κρήτη, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και τα εξής: Αρναουτάκης, Δακαλάκης, Κοπανάκης, Τζιράκης κ.λπ.

#### 5) ΚΡΗΝΗ Α (ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΙΞΙΑΣ 55)

ΒΔ του Μουσουλμανικού Τεμένους του Σουλτάν Αβούλ Χαμίτ των Κρητικών και σε απόσταση 120 μ. περίπου από αυτό, σε χαμηλότερο επίπεδο, αριστερά της αμαξιτής οδού Ρόδου - Ιαλυσού (Τριαντών), κείται η Κρήνη Α.

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3,95 X 3,35 και εξωτ. διαστ. 4,48 X 4,08 μ.) και καλύπτεται με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή, η οποία εξωτερικά φέρει επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Το εσωτερικό ύψος την Κρήνης Α ανέρχεται σε 2,95 μ.

Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Εξάιρεση αποτελεί η ημικυλινδρική οροφή, η οποία είναι κτισμένη από ορθογωνίου σχήματος λιθοπλίνθους (θολίτες) εκ σιτόχρου πωρολίθου και κατά το ισόδομο σύστημα. Το δάπεδο καλύπτεται με πλάκες από μάρμαρο ή από απλούς ασβεστολίθους. Στις εσωτερικές πλευρές της Κρήνης υπάρχουν κτιστά θρανία (πλάτ. 0,46/0,55 και ύψους 0,45/0,50 μ.), τα οποία χρησιμοποιούνται για να κάθονται και να αναπαύονται οι διερχόμενοι ή όσοι έρχονται για να εφοδιασθούν με νερό.

Στο μέσον της ΝΑ στενής εσωτερικής πλευράς της Κρήνης υπάρχει μαρμάρινος κρουνός ύδατος (μήκους 0,10, πλάτους 0,20 και ύψους 0,12 μ.). Κάτω από αυτόν ευρίσκεται κτιστή δεξαμενή (εσωτ. διαστ. 0,61 X 0,44 και βάθους 0,15 μ.).

Η Κρήνη Α ανηγέρθη πιθανώς στα τέλη του 19ου αι., προκειμένου να εξυπηρετεί τους κατοίκους του οικισμού των Κρητικών.

#### 6) ΚΡΗΝΗ Β (ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΙΞΙΑΣ 77)

ΝΔ του Τεμένους των Κρητικών και σε απόσταση 350 μ. περίπου από αυτό, σε χαμηλότερο άνδηρο και αριστερά της αμαξιτής οδού Ρόδου - Ιαλυσού (Τριαντών), κείται η Κρήνη Β.<sup>16</sup>

Πρόκειται για ορθογωνίου κατόψεως κτίσμα (εσωτ. διαστ. 4,12 X 3,05 και εξωτ. διαστ. 4,95 X 4,70 μ.) και καλύπτεται με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή, η οποία εξωτερικά φέρει επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Τόσο ολόκληρη η τοιχοποιία, όσο και η ημικυλινδρική οροφή έχουν κατασκευασθεί από λιθοπλίνθους από σιτόχρου πωρόλιθο και κατά το ισόδομο σύστημα. Το εσωτερικό ύψος της Κρήνης Β ανέρχεται σε 2,34 μ.

Στο μέσον της ΝΑ εσωτερικής πλευράς της Κρήνης αυτής ευρίσκεται ένας μαρμάρινος κρουνός ύδατος (μήκους 0,12, πλάτους 0,12 και ύψους 0,14 μ.). Κάτω ακριβώς από αυτόν κείται υδατοδεξαμενή (εσωτ. διαστ. 0,66 X 0,57 και βάθους 0,15 μ.).

<sup>16</sup> Ι. Βολανάκης, *Κρήτες Μουσουλμάνοι*, 1998, 291.



Εσωτερικά και περιμετρικά των τοίχων της Κρήνης υπάρχουν κτιστά θρανία (πλάτους 0,50/0,52 και ύψους 0,40 μ.), τα οποία χρησιμεύουν για να κάθονται και να αναπαύονται οι διερχόμενοι.

Και η Κρήνη Β φαίνεται να οικοδομήθηκε στα τέλη του 19ου αι., αφ' ενός μεν για την εξυπηρέτηση των αναγκών των κατοίκων του οικισμού των Κρητικών, αφ' ετέρου δε για την εξυπηρέτηση των διερχομένων, ανθρώπων και ζώων, οι οποίοι εκινούντο από την ύπαιθρο της νήσου Ρόδου προς την πρωτεύουσα αυτής και αντιθέτως.

#### 7) ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΗΤΙΚΟΙ

Τουρκοκρητικοί ονομάζονται γενικώς, κάτοικοι της νήσου Ρόδου, Μουσουλμάνοι κατά το θρήσκευμα, οι οποίοι στα τέλη του 19ου αι. έφυγαν από την Κρήτη μαζί με τις οικογένειές των, για πολλούς και διαφόρους λόγους και ήλθαν στην Ρόδο, όπου και εγκατεστάθησαν μόνιμα, κατά κανόνα σε νέους οικισμούς, οι οποίοι ιδρύθησαν προς τον σκοπόν αυτό και με δαπάνες της τότε Οθωμανικής Κυβερνήσεως.

#### II. ΡΟΔΟΣ (ΠΟΛΗ), ΑΜΜΩΔΕΣ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΝ (KUM BURNU) , ΚΡΗΤΙΚΑ Β

Στο βόρειο άκρο της νήσου Ρόδου και στο ΒΔ τμήμα της πόλεως της Ρόδου, στην περιοχή περίπου όπου κείται το Ενυδρείον (Aquarium), ευρίσκεται το Αμμώδες Ακρωτήριο (Kum Burnu). Στη θέση αυτή ίδρυσε η Οθωμανική Κυβέρνηση στα τέλη του 19ου αι. ένα μικρόν οικισμό, όπου εστεγάσθησαν ορισμένοι Μουσουλμάνοι πρόσφυγες, οι οποίοι εγκατέλειψαν την Κρήτη μετά το 1897 και ήλθαν και εγκατεστάθησαν στη Ρόδο. Και ο οικισμός αυτός έλαβε το όνομα «Κρητικά»,<sup>17</sup> τον οποίον αποκαλούμε «Κρητικά Β», προς διάκριση από τον έτερο οικισμό, ο οποίος φέρει το ίδιο όνομα.

Στο βιβλίο του Αντώνη Βρατσάλη «Νιοχωρίτικα» αναφέρονται σχετικά τα εξής:

«Οι τουρκοκρητικοί, όσοι δεν τράβηξαν για τα νταμάρια του χωριού Χαμιτιέ της Συρίας, ήρθαν και κάμαν χωριά στην Κω και στην Ρόδο. Μερικοί από τους εδώ φερμένους σπιτώθηκαν στην χωμαδούρα ανάμεσα στους μύλους του Κούμπουρνου μακριά από το βάλτο της Λίμνης...».<sup>18</sup>

Από τον οικισμό αυτό δεν διατηρούνται οικοδομικά κατάλοιπα ή άλλα λείψανα. Φαίνεται, ότι αργότερα και αφού οι Ιταλοί κατέλαβαν τη Ρόδο και τα λοιπά νησιά της Δωδεκανήσου κατά τον μήνα Μάιο του έτους 1912, στο πολεοδομικό σχέδιο, το οποίον εξεπόνησαν, προεβλέπετο η κατεδάφιση των οικοδομημάτων του οικισμού αυτού και η μεταστέγαση των κατοίκων αυτού, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική εξαφάνιση αυτού.

#### III. ΡΟΔΟΣ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Όταν κατά τα τέλη του 19ου αι. έφθαναν κατά διαστήματα Μουσουλμάνοι, προερχόμενοι από την Κρήτη, πολλοί από αυτούς εγκατεστάθησαν εντός της μεσαιωνικής πόλεως.

<sup>17</sup> Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 1994, 512.

<sup>18</sup> Αντ. Βρατσάλης, *Νιοχωρίτικα*, 1990, 416.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι το μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα, το γνωστό ως Σουλεμανιέ ή Τουρκικό Σχολείο, το οποίο ανηγέρθη το έτος 1896 από την τότε Οθωμανική Κυβέρνηση και με δαπάνες αυτής, εχρησίμευε ως σχολείο για τα παιδιά των Μουσουλμάνων της μεσαιωνικής πόλεως, ορισμένα από τα οποία προήρχοντο από οικογένειες Τουρκοκρητικών.

Το σχολείο αυτό ιδρύθηκε επί των ερειπίων του ναού του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού, που είχαν ανεγείρει οι Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου και απετέλει τον καθεδρικό ναόν αυτών, ο οποίος έκειτο νότια του Ανακτόρου του Μεγάλου Μαγίστρου (Καστέλλου). Ο ναός αυτός κατεστράφη από την έκρηξη της πυρίτιδας, που ευρίσκετο στα υπόγεια του Καστέλλου, πιθανώς από την εποχή των Ιπποτών.<sup>19</sup>

Στην μεσαιωνική πόλη της Ρόδου εγκατεστάθησαν επίσης Μουσουλμάνοι, οι οποίοι είχαν έλθει ως πρόσφυγες από την Κρήτη στα τέλη του 19ου αι. Ενδεικτικά αναφέρεται ως παράδειγμα, η περίπτωση εξέχουσας μουσουλμανικής οικογένειας, η οποία έφερε το επώνυμο Καλαϊτζάκη ή Καλαϊτζόγλου και η οποία έφυγε από την Κρήτη στα τέλη του 19ου αι., μετέβη αρχικά στην Κω και από την Κω μετεκόμισε στη Ρόδο και εγκατεστάθη στην μεσαιωνική πόλη.

Ο γράφων, κατά τα έτη 1977-1980 ε γνώρισε έναν από τους απογόνους της οικογενείας αυτής, τον διδάσκαλο Ραούφ Καλαϊτζάκη ή Καλαϊτζόγλου, ο οποίος διέμενε στην οδόν Ιπποτών μαζί με την οικογένεια του. Εκείνος ήτο άνθρωπος ευρείας μορφώσεως, τόσο ειδικής, ως διδάσκαλος, όσο και εγκυκλοπαιδικής και αποτελούσε μία από τις εξέχουσες προσωπικότητες των Μουσουλμάνων της Ρόδου. Ε γνώριζε άριστα την ελληνική γλώσσα και την κρητική διάλεκτο, καθώς και την τουρκική και διετέλεσε επί σειρά ετών Δημοδιδάσκαλος για τα παιδιά των Μουσουλμάνων της Ρόδου. Αργότερα, τα παιδιά του εσπούδασαν σε Πανεπιστήμια της Τουρκίας και μία κόρη του έγινε αρχιτέκτων. Σταδιακά μετεκόμισε ολόκληρη η οικογένεια στην Τουρκία και εγκατεστάθη στη Σμύρνη και τα περίχωρά της. Παρόμοιες περιπτώσεις ασφαλώς υπάρχουν και πολλές άλλες.

Άλλοι Μουσουλμάνοι πρόσφυγες, προερχόμενοι από την Κρήτη και εγκατασταθέντες στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, εξακολουθούν να διαμένουν σε αυτήν μέχρι σήμερα.

Στο Μουσουλμανικό Σχολείο, το λεγόμενο Σουλεμανιέ, το οποίο κείται νότια του Καστέλλου και βόρεια του Τεμένους του Σουλεϊμάν, ελειτούργούσε μέχρι πριν λίγα χρόνια (1980-1990) Νηπιαγωγείο και Δημοτικό Σχολείο, προορισμένο για παιδιά Μουσουλμάνων κατοίκων της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου. Μεταξύ αυτών υπήρχαν και παιδιά οικογενειών Μουσουλμάνων, οι οποίες ήλθαν στα τέλη του 19ου αι. από την Κρήτη στη Ρόδο.

#### IV. ΛΑΧΑΝΙΑ, ΧΟΧΛΑΚΑΣ

Νότια του οικισμού «Γεννάδι», δεξιά της αμαξιτής οδού Γενναδίου - Κατταβιάς και σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου από της παραλίας, σε εύφορη περιοχή κείται ο αγροτικός οικισμός της Λαχανιάς.

ΝΔ της Λαχανιάς και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτήν, ΒΔ του Πλημμυρίου, όπου ο ναός της Παναγίας της Πλημμυριανής και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτήν, αριστερά

<sup>19</sup> Μ. Βολανάκη, *Hedenborg*, 1856 (1982), σ. 52-59.

της αμαξιτής οδού Γενναδίου - Κατταβιάς, στη θέση «Χόχλακας» και σε πολύ εύφορη κοιλάδα κείται ο ομώνυμος οικισμός.<sup>20</sup>

Ο οικισμός αυτός εδημιουργήθηκε στα τέλη του 19ου αι., με μέριμνα της Οθωμανικής Κυβερνήσεως, προκειμένου να εγκατασταθούν Μουσουλμάνοι πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν καταφύγει στη Ρόδο, προερχόμενοι από την Κρήτη. Οι κάτοικοι του οικισμού, εκτός από τις οικίες, στις οποίες εγκατεστάθησαν με τις οικογένειές των έλαβαν και κλήρους γεωργικής γης, τους οποίους εκαλλιέργησαν και εξακολουθούν να καλλιεργούν και οι οποίοι είναι πολύ αποδοτικοί.

Οι κάτοικοι του οικισμού ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Σήμερα κατοικούν εκεί πέντε οικογένειες Μουσουλμάνων (περί τα τριάντα άτομα) Οι οικογένειες αυτές φέρουν τα ονόματα: Ζαμαντάκης, Ερίφ Τραμουντάνης ή Τραμουντανάκης, Κεμάλ, Χασάν κ.λπ.

Οι κάτοικοι του Χόχλακα ομιλούν την ελληνική γλώσσα και την κρητική διάλεκτο και διατηρούν πολλά από τα ήθη και έθιμα του τόπου της καταγωγής των, της Κρήτης.

#### ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα, αναφορικά με το θέμα μας, εστράφη αφ' ενός μεν προς τη μελέτη των υλικών καταλοίπων (οικοδομημάτων δημοσίων και ιδιωτικών, τάφων, επιγραφών κλπ.), που διατηρούνται μέχρι σήμερα και τα οποία σχετίζονται προς τη μετακίνηση Μουσουλμάνων από την Κρήτη στα τέλη του 19ου αι. και την εγκατάστασή των στην νήσο Ρόδο, αφ' ετέρου δε στην μελέτη των υπαρχόντων Αρχείων (Γενικά Αρχεία του Κράτους / Τμήμα Δωδεκανήσου).

Επίσης διά προσωπικών συνεντεύξεων του γράφοντος με απογόνους των Τουρκοκρητικών (δεύτερη και τρίτη γενεά), οι οποίοι κατά το ως άνω χρονικό διάστημα ήλθαν και εγκατεστάθησαν μόνιμα στην Ρόδο, συνεκεντρώθησαν επί πλέον χρήσιμες πληροφορίες, οι οποίες συμπληρώνουν τη γενομένη αρχαιολογική και αρχειακή έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της κρητικής διαλέκτου, την οποίαν οι άνθρωποι αυτοί διετήρησαν σε μία αρχαιότερη μορφή, σε σχέση με εκείνην, η οποία ομιλείται σήμερα στην Κρήτη.

Τα μέχρι σήμερα συμπεράσματα των σχετικών προς το θέμα μας ερευνών είναι δυνατόν να συνοψισθούν ως εξής:

1. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1645-1669 και 1897-1913), ικανός αριθμός κατοίκων της Κρήτης, Ελλήνων το γένος και Χριστιανών Ορθόδοξων κατά το θρήσκευμα, για πολλούς και διαφόρους λόγους, ασπάσθηκαν τον Ισλαμισμό. Ατομικοί και ομαδικοί εξιλαμισμοί μεγάλης σχετικής εκτάσεως έλαβαν χώραν κυρίως κατά τη χρονική περίοδο 1645-1821. Έτσι προέκυψαν οι λεγόμενοι Τουρκοκρητικοί, μέρος των οποίων στα τέλη του 19ου αι. εγκατέλειψε την Κρήτη και εγκατεστάθη μόνιμα στην Ρόδο.
2. Ορισμένοι Έλληνες Ορθόδοξοι Χριστιανοί ασπάσθησαν τυπικά το Ισλάμ, παραμένοντας εσωτερικά και ουσιαστικά Χριστιανοί και φροντίζοντας στα πλαίσια του δυνατού να ζουν χριστιανικά. Πρόκειται για τους λεγομένους «Κρυπτοχριστιανούς», φαινόμενο το οποίον απαντά σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

<sup>20</sup> Ι. Βολανάκης, *Κρήτες Μουσουλμάνοι*, 1998, 292.

Επίσης στην Κρήτη αναφέρονται ορισμένες περιπτώσεις, κατά τις οποίες Τούρκοι Μουσουλμάνοι, για διάφορους λόγους, κατηχούνται στα χριστιανικά δόγματα και δέχονται κρυφά το βάπτισμα, ενώ επίσημα και εξωτερικά εμφανίζονται ως Μουσουλμάνοι. Πρόκειται και στην περίπτωση αυτή για «Κρυπτοχριστιανούς». Αυτοί διέκειντο ευνοϊκά προς τους Έλληνες Χριστιανούς κατοίκους της Κρήτης και αυτό συνετέλεσε, ώστε ο τουρκικός ζυγός να είναι κάπως περισσότερο ανεκτός εκ μέρους των υποδούλων Κρητών.

3. Οι Έλληνες Ορθόδοξοι Χριστιανοί της Κρήτης δεν υποχρεούνται και δεν εξηναγκάζονται κατά κανόνα εκ μέρους των τουρκικών Αρχών να αρνηθούν την πατρώα θρησκεία και να γίνουν Μουσουλμάνοι. Όμως, εάν Μουσουλμάνοι απεφάσιζαν για διάφορους λόγους να αρνηθούν το Ισλάμ και να προσέλθουν στην χριστιανική θρησκεία, αυτοί ετιμωρούντο με την ποινή του θανάτου.

Απαντούν περιπτώσεις κρυπτοχριστιανών, οι οποίοι απέκαλυψαν τη χριστιανική των ιδιότητα, με άμεσο αποτέλεσμα τη θανάτωσή των εκ μέρους των Τούρκων. Πρόκειται για τους λεγομένους «Νεομάρτυρες», οι οποίοι ανεκηρύχθησαν με την πάροδο του χρόνου από τη χριστιανική Εκκλησία ως Άγιοι και τιμώνται σχετικώς ως τέτοιοι.

4. Κατά την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη (1830-1840), αλλά κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι., πολυάριθμοι Μουσουλμάνοι, εξ αιτίας κυρίως των επανειλημμένων κρητικών επαναστάσεων και της ρευστής πολιτικής κατάστασης, η οποία εδημιουργήθη, εγκατέλειψαν μαζί με τις οικογένειές των την Κρήτη και εγκατεστάθησαν σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως είναι μεταξύ άλλων: η Ανατολία ή Μικρά Ασία (κυρίως τα δυτικά παράλια αυτής), η Συρία, η Αίγυπτος, η Λιβύη (Βεγγάζη), η Τριπολίτιδα, το Μαρόκο κ.λπ. Επίσης Τουρκοκρητικοί εγκαθίστανται στις Νότιες Σποράδες ή Δωδεκάνησα (Πάτμο, Κω, Ρόδο κ.λπ.).

5. Μετά την Κρητική Επανάσταση του 1896 και τον επακολουθήσαντα ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο (1896-1897), αλλά και ύστερα από την απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων, να ανακηρυχθεί η ημιαυτόνομος Κρητική Πολιτεία, υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και να τοποθετηθεί σε αυτήν ως Ύπατος Αρμοστής ο Πρίγκιπας Γεώργιος, υιός του βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Α΄, πολλοί Μουσουλμάνοι της Κρήτης φεύγουν από αυτήν μαζί με τις οικογένειές των και εγκαθίστανται σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ειδικότερα πολλοί Τουρκοκρητικοί έρχονται στην Ρόδο.

Η Τουρκική Διοίκηση προκειμένου να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες αυτούς, με δική της πρωτοβουλία και με κρατικές δαπάνες ιδρύει νέους οικισμούς, στους οποίους και εγκαθίστανται οι νεοαφιχθέντες. Πρόκειται για τους εξής οικισμούς: 1) Κρητικά, 2) οικισμό στο Αμμόδες Ακρωτήριο (Kum Burnu), που και αυτός ονομάζεται Κρητικά (Κρητικά Β), 3) Χόχλακας, στην Νότια Ρόδο (μεταξύ των οικισμών Λαχανιάς και Κατταβιάς). 4) Επίσης ορισμένοι Τουρκοκρήτες εγκατεστάθησαν εντός της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου, όπου εκατοικούσαν μόνον Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, ενώ οι Έλληνες Χριστιανοί διέμενον στα εκτός της μεσαιωνικής πόλεως οκτώ (8) Μαράσια (προάστια).

6. Από τους παραπάνω νεοϊδρυθέντες οικισμούς εξακολουθούν να διατηρούνται μέχρι σήμερα και να κατοικούνται ως επί το πλείστον από τους απογόνους των Μουσουλμανων που

ήλθαν από την Κρήτη στα τέλη του 19ου αι., οι οικισμοί: 1) Κρητικά (Κρητικά Α) και 2) Χόχλακας. Ο οικισμός, ο οποίος είχε ιδρυθεί ήτο στο Αμμώδες Ακρωτήριο (Kum Burnu, Κρητικά Β) δεν διατηρείται.

7. Οι εγκατασταθέντες στην νήσο Ρόδο Τουρκοκρητικοί ομιλούσαν την ελληνική γλώσσα (κρητική διάλεκτο αρχαϊκής μορφής) και διετήρησαν πολλά από τα ήθη και τα έθιμα του τόπου της καταγωγής των, ήτοι της μεγαλονήσου Κρήτης. Το ίδιο συμβαίνει ως επί το πλείστον και με τους σημερινούς απογόνους των.

8. Οι Μουσουλμάνοι, οι οποίοι στα τέλη του 19ου αι. έφυγαν από την Κρήτη και εγκατεστάθησαν μόνιμα στην Ρόδο, όπως και οι λοιποί Μουσουλμάνοι της νήσου Ρόδου, είναι Έλληνες υπήκοοι και Μουσουλμάνοι ως προς το θρήσκευμα. Εκείνοι έχουν ενταχθεί αρμονικά στην τοπική κοινωνία και ζουν ειρηνικά εντός αυτής και της οποίας αποτελούν αναπόσπαστα μέλη. Ζουν και εργάζονται στην Ρόδο και με την εργασία των συμβάλλουν στην ανάπτυξη και την πρόοδο του τόπου.

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- E. Armao (1990 [1923]), *Annuario amministrativo e statistico per l' anno 1922, a cura del dott. Ermanno Armao*, μετάφραση-παρουσίαση Μ. Δ. Παπαϊωάννου, Αθήνα-Γιάννινα, Εκδόσεις Δωδώνη.
- Μαρία Βολανάκη-Gehlhoff (1982), «Ο σεισμός και η έκρηξη της πυρίτιδας στη Ρόδο το έτος 1856 κατά τον Hedenborg», *Ο Δρόμος*, τχ. 13-14 (Δεκέμβριος 1982), Ρόδος, 52-59.
- Ι. Ηλ. Βολανάκης (1973), «Η θρησκευτική κατάσταση των χριστιανών της Κρήτης κατά το α' τέταρτον του 19ου αιώνα, κατά τον F. W. Sieber», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΚΕ' (1973), Ηράκλειο, Εκδόσεις Α. Γ. Καλοκαιρινού, 135-154.
- Ι. Ηλ. Βολανάκης (1982), *Το χωριό Αποδούλου Αμαρίου και η ιστορία του*, Αθήνα.
- Ι. Ηλ. Βολανάκης (1988), «Εγκαταστάσεις Κρητών Μουσουλμάνων κατά τα τέλη του 19ου αι. στη νήσο Ρόδο», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14 (1998), Ρέθυμνο, ΙΛΕΡ, 269-302.
- Ι. Ηλ. Βολανάκης (1999), «Εγκαταστάσεις Κρητών Μουσουλμάνων κατά τα τέλη του 19ου αι. στην νήσο Ρόδο», *Πρακτικά Επιστημονικής Επετηρίδας για τα 50 χρόνια της ενσωμάτωσης της Δωδεκανήσου (4-5 Μαρτίου 1997)*, Ρόδος, 27-52.
- Γ. Γρυντάκης (1997), «Το Μυλοπόταμο στα χρόνια της ακήρυκτης επανάστασης 1890-1894», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 13 (1997), Ρέθυμνο, ΙΛΕΡ, 235-250.
- Θ. Δετοράκης (1986), *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα.
- Δ. Κιτσίκης (1988), *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Πλ. Κυπριώτης (1974), «Αμπεντίν Πασάς, Νομάρχης (Βαλής) του Αρχιπελάγους (1894-1908)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. Β' (1973), Αθήναι, 141-179.
- Γρ. Κωνσταντινόπουλος (1986), *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- U. Muss (1994), "Jenseits von Ephesos: Die Griechen von Şirince", *Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Instituts* 64 (1994), Wien, 118-142.
- Ι. Δ. Μουρέλλος (1950), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, Τυπογραφείον «Ελευθέρας Σκέψεως».
- Ν. Νικολάου - Α. Αγγελής (2009), *Η Ρόδος του εικοστού αιώνα*, Ρόδος, Δέντρο.

#### 14 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

- Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου (1994), *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα, Κουλτούρα.
- Μ. Πεπονάκης (1997), *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη: 1645-1899*, Ρέθυμνο, Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου.
- F. W. Sieber (1823), *Reise nach der Insel Kreta im greichischen Archipelagus im Jahre 1817*, Bd. I-II, Leipzig, Sorau.
- Β. Στεφανίδης (1959), *Εκκλησιαστική ιστορία απ΄ αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήναι, β΄ έκδοσις.
- Γ. Α. Σωτηρίου (1942), *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, τ. Α΄, Αθήναι.